

جستاری در عرفان نظری و عملی

عبدالحسین خسروپناه دزفولی

www.ketab.ir

خسروپناه دزفولی، عبدالحسین، ۱۳۴۵ -
جستاری در عرفان نظری و عملی / عبدالحسین خسروپناه دزفولی. - قم: مؤسسه بوستان کتاب،
۱۳۹۶.

۵۱۲ ص. - (مؤسسه بوستان کتاب: ۲۷۰۱) (فلسفه و عرفان: ۲۴۱)
ISBN 978-964-09-1900-2

فهرستنویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص. [۵۰۵] - ۵۱۲: همچنین به صورت زیرنویس.
چاپ سوم: ۱۴۰۳.
۱. عرفان. ۲. تصوف. ۳. آداب طریقت. الف. مؤسسه بوستان کتاب.
ب. عنوان.

۲۹۷ / ۸۳

ج ۵ خ / ۲۸۶ BP

شماره کتابشناسی ملی: ۵۰۴۰۷۱۲

۱۴۰۳

www.ketab.ir

■ موضوع: فلسفه و عرفان: ۲۴۱

■ گروه مخاطب: تخصصی

شماره انتشار کتاب (چاپ اول): ۲۷۰۱

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ): ۸۵۶۵

بوستان کتاب

بستان کتاب

جستاری در عرفان نظری و عملی

نویسنده: عبدالحسین خسروپناه دزفولی

ناشر: مؤسسه بوستان کتاب

لیتوگرافی، چاپ و صحافی: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب

تولید چاپ: دوم / ۱۴۰۳ • شمارگان: ۲۰۰

بها: ۱۵۰۰ تومان • مؤسسه بوستان کتاب

تمامی حقوق نشر مکتوب و الکترونیکی محفوظ است. © مؤسسه بوستان کتاب

Islamic Republic of Iran

♦ دفتر مرکزی: قم، خیابان معلم، معلم ۱۴، پلاک ۱۷، کلیسیتی: ۳۷۱۵۶۱۶۶۵۹، تلفن: ۰۲۵۳۱۱۵۲۶۳

تلفن های پخش: ۰۲۵۳۱۱۵۲۷۴۰ و ۰۲۵۳۱۱۵۲۷۴۱

♦ فروشگاه مرکزی: قم، چهارراه شهدا، تلفن ۰۲۵۳۱۱۵۱۲۵۰ و ۰۲۵۳۱۱۵۱۱۸۷

♦ فروشگاه تهران: خیابان انقلاب، بین وصال و فلسطین، پلاک ۹۵۱، تلفن: ۰۲۱۶۶۹۶۹۸۷۷۸

♦ فروشگاه اصفهان: خیابان حافظ، چهار راه کرمانی، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه اصفهان، تلفن: ۰۳۱۳۲۲۲۰۳۷۰

♦ فروشگاه مشهد: چهارراه خسروی، مجتمع پاس، جنب دفتر تبلیغات اسلامی شعبه خراسان رضوی، تلفن: ۰۵۱۳۲۲۳۳۶۷۲

♦ فروشگاه رنگین کمان (کودک و نوجوان): قم، چهارراه شهدا، تلفن: ۰۲۵۳۱۱۵۲۷۷۳

پست الکترونیک مؤسسه: E-mail: info@bustaneketab.ir

بایگاه اینترنتی فروش کتاب: www.bustaneketab.ir

با قدردانی از همکاری که در تولید این اثر نقش داشته‌اند:

• اعضای شورای بررسی آثار • دبیر شورای کتاب و ویراستار: ابوالفضل طریقه‌دار • اصلاحات حروفنگاری: حسین محمدی

• صفحه‌آرا: احمد مؤتمنی • کنترل نمونه‌خوانی: محمدجواد مضطوقی • کنترل فنی صفحه‌آرایی: سیدرضا موسوی‌منش

• طراح جلد: محمود هنایی • اداره آماده‌سازی: حمیدرضا تیموری

• اداره چاپخانه: محمد فرامرزی و سایر همکاران لیتوگرافی، چاپ و صحافی • مدیر تولید: عبدالهادی اشرفی

رئیس مؤسسه

محمدباقر انصاری

فهرست مطالب

۱۵	 مقدمه
۱۶	 ارتباط عرفان با دانش عرفان
۱۸	 ساختار مباحث عرفان نظری در این کتاب
۱۸	 مباحث عرفان عملی در این کتاب
۱۹	 ملاحظات درباره عرفان عملی
۲۱	 کارکردهای مباحث عرفانی
۲۱	 ۱. کارکرد تخصصی
۲۲	 ۲. کارکرد عمومی
۲۲	 الف) کارکرد در زندگی شخصی
۲۳	 ب) کارکرد تخصصی و گرایش علمی
۲۶	 کارکردهای مباحث عرفانی در کتاب حاضر

بخش اول

جستاری در عرفان نظری

۳۱	 فصل اول: مبادی و کلیات عرفان
۳۳	 ۱-۱. واژه‌های «عرفان» و «تصوف»

جستاری در عرفان نظری و عملی

۳۴	۲-۱. ویژگی‌های معنایی عرفان
۳۵	۳-۱. تعریف عرفان
۳۶	۳-۱-۱. تعریف جامعه‌شناختی عرفان
۴۰	۲-۳-۱. تعریف منطقی عرفان
۴۴	۴-۱. خاستگاه عرفان و تصوف
۴۶	۵-۱. سیر تطوّر «عرفان» در اسلام
۴۶	دوره اول
۴۷	دوره دوم
۴۷	دوره سوم
۴۸	دوره چهارم
۴۹	دوره پنجم
۴۹	دوره ششم
۵۲	دوره هفتم
۵۲	۶-۱. سیر تکامل عرفان نظری
۵۸	۷-۱. دست‌آوردهای عرفان
۶۳	فصل دوم: معرفت‌شناسی عرفانی
۶۵	۱-۲. چیستی معرفت عرفانی
۶۶	۱-۱-۲. معرفت حضوری شهودی قلبی
۶۹	۲-۱-۲. اقسام معرفت حضوری شهودی قلبی
۷۲	۲-۲. عوالم باطنی، منابع معرفت عرفانی
۷۳	۳-۲. قلب، ابزار معرفت عرفانی
۷۶	۴-۲. تهذیب نفس، روش کسب معرفت عرفانی
۷۹	۵-۲. معیارهای سنجش معرفت عرفانی
۸۰	۱-۵-۲. شریعت، معیار عام
۸۲	۲-۵-۲. استاد طریقت، معیار خاص
۸۵	فهم روشمند

۸۶	فهم التقاطی.....
۸۷	ذوق عرفانی.....
۸۹	۲-۵-۳. عقل، معیاری دیگر.....
۹۲	۲-۶. شریعت، طریقت، حقیقت و نسبت آن‌ها با یکدیگر.....
۹۵	۲-۷. کسب معرفت عرفانی، واجبی کفایی.....
۹۸	فصل سوم: هستی‌شناسی عرفانی (وحدت وجود).....
۹۸	۳-۱. دیدگاه‌های مختلف درباره وحدت و کثرت وجود.....
۹۹	۳-۱-۱. دیدگاه مشائیان.....
۹۹	۳-۱-۲. دیدگاه محقق دوانی.....
۱۰۰	۳-۱-۳. دیدگاه حکمت متعالیه.....
۱۰۴	۳-۱-۴. دیدگاه عرفا.....
۱۰۵	۳-۲. عرفا و بحث وحدت وجود.....
۱۰۵	۳-۲-۱. تبیین تمثیلی وحدت شخصی وجود.....
۱۰۹	۳-۲-۲. تبیین فلسفی وحدت شخصی وجود.....
۱۱۴	۳-۲-۳. براهین وحدت شخصی وجود.....
۱۱۵	۳-۲-۳-۱. برهان امکان فقری.....
۱۲۱	۳-۲-۳-۲. برهان نامتناهی بودن وجود مطلق.....
۱۲۵	۳-۲-۴. شواهدی از آیات و روایات.....
۱۳۰	۳-۳. هویت غیبیه.....
۱۳۰	۳-۳-۱. نکته اول: احاطه علمی به هویت غیبیه امکان‌پذیر نیست.....
۱۳۵	۳-۳-۲. نکته دوم و سوم درباره هویت غیبیه.....
۱۳۷	۳-۳-۳. عبارت‌های عرفا درباره هویت غیبیه.....
۱۴۲	فصل چهارم: جهان‌شناسی عرفانی (تجلیات وجود).....
۱۴۳	۴-۱. مراتب ماسوی الله.....
۱۴۴	۴-۱-۱. دیدگاه‌های متکلمان، حکما و عرفا درباره مراتب عالم وجود.....
۱۴۶	۴-۲. تعیین اول و تعیین ثانی.....

- ۱۴۷..... ۱-۲-۴. تفاوت تعین اول و تعین ثانی
- ۱۴۹..... ۲-۲-۴. تفاوت مقام ذات و تعین اول
- ۱۵۴..... ۳-۲-۴. اسامی دیگر تعین اول و تعین ثانی
- ۱۵۶..... ۴-۲-۴. دو حیثیت تعین ثانی
- ۱۵۶..... ۱-۴-۲-۴. اسم و تقسیمات اسماء الهی
- ۱۶۱..... ۲-۴-۲-۴. اسماء و صفات الهی یا نسب اسمائیه
- ۱۶۴..... ۳-۴-۲-۴. اعیان ثابته
- ۱۶۶..... ۱-۳-۴-۲-۴. سرِ قدر
- ۱۶۶..... ۲-۳-۴-۲-۴. وجود اعیان ثابته مستلزم جبر نیست
- ۱۶۸..... ۳-۴. عالم ارواح
- ۱۶۹..... ۴-۴. عالم مثال
- ۱۷۱..... ۵-۴. عالم ماده
- ۱۷۵..... فصل پنجم: انسان شناسی عرفانی (انسان کامل)
- ۱۷۶..... ۱-۵. امامت و ولایت نزد فیلسوفان عقلی اسلامی
- ۱۷۸..... ۲-۵. کون جامع یا انسان کامل
- ۱۷۹..... ۱-۲-۵. تفاوت انسان بما هو انسان با انسان کامل
- ۱۸۱..... ۲-۲-۵. نفس رحمانیه و تفاوت آن با انسان کامل
- ۱۸۲..... ۳-۵. ویژگی های انسان کامل
- ۱۹۱..... ۴-۵. رسالت و نبوت
- ۱۹۳..... ۵-۵. مقام ولایت
- ۱۹۶..... ۱-۵-۵. ولایت اسایی عرفان
- ۱۹۸..... ۲-۵-۵. خاتم ولایت
- ۲۰۱..... ۳-۵-۵. دیدگاه نهایی ابن عربی
- ۲۰۸..... ۶-۵. راه رهایی از شطوحیات
- ۲۰۹..... ۷-۵. انسان کامل در حکمت متعالیه
- ۲۱۱..... ۸-۵. خلاصه سیر بحث ولایت

بخش دوم

جستاری در عرفان عملی

۲۱۷.....	درآمد: کلیات عرفان عملی
۲۱۹.....	ارتباط عرفان با شریعت
۲۲۲.....	تذکر چند نکته
۲۲۵.....	تفاوت متکلم، فیلسوف و عارف
۲۲۶.....	ارتباط عرفان شیعی با عرفان‌های دیگر
۲۲۹.....	توضیح چند اصطلاح عرفانی و معرفی چند کتاب
۲۳۰.....	اسفار اربعه عرفانی از منظر آقا محمد رضا قمشه‌ای
۲۳۵.....	مقامات و احوالات عرفانی
۲۳۶.....	معرفی کتاب اللمع مزاج عرفانی
۲۳۸.....	معرفی کتاب الإشارات و التبیان (جلد ۹، مقامات العارفين)
۲۴۱.....	معرفی کتاب اوصاف الاشراف خواجه نصیر الدین طوسی
۲۴۳.....	معرفی کتاب منتهی المدارک سعیدالدین فرغانی
۲۴۵.....	معرفی رساله سیر و سلوک آقا محمد پیدآبادی
۲۴۶.....	معرفی رساله سیر و سلوک علامه بحر العلوم
۲۵۱.....	معرفی کتاب بحر المعارف مولی عبدالصمد همدانی
۲۵۴.....	معرفی کتاب تذکرة المتقین از شیخ محمد بهاری همدانی
۲۵۵.....	معرفی کتاب مقالات از آیت‌الله محمد شجاعی
۲۵۹.....	امام خمینی علیه السلام و منازل سلوک
۲۶۰.....	معرفی کتاب مراحل اخلاق در قرآن آیت‌الله جوادی آملی
۲۶۱.....	معرفی چند کتاب دیگر
۲۶۳.....	منازل سلوک عرفانی در منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری
۲۶۳.....	فهرست کامل منازل معنوی
۲۶۵.....	نکات مهم

۲۶۷	فصل اول: منازل ده گانهٔ بدایات
۲۶۷	۱-۱. یقظه
۲۶۸	۲-۱. توبه
۲۶۹	۳-۱. محاسبه
۲۷۰	۴-۱. انابه
۲۷۰	۵-۱. تفکر
۲۷۱	۶-۱. تذکر
۲۷۲	۷-۲. اعتصام
۲۷۳	۸-۱. فرار
۲۷۵	۹-۱. ریاضت
۲۷۷	۱۰-۱. سماع
۲۷۸	فصل دوم: منازل ده گانهٔ ابواب
۲۷۸	۱-۲. حزن
۲۸۰	۲-۲. خوف
۲۸۱	۳-۲. اشفاق
۲۸۲	۴-۲. خشوع
۲۸۳	۵-۲. اخبات
۲۸۴	۶-۲. زهد
۲۸۶	۷-۲. ورع
۲۸۶	۸-۲. تبتل
۲۸۷	۹-۲. رجاء
۲۸۸	۱۰-۲. رغبت
۲۹۰	فصل سوم: منازل ده گانهٔ معاملات
۲۹۰	۱-۳. رعایت
۲۹۳	۲-۳. مراقبت
۲۹۶	۳-۳. حرمت

۲۹۸.....	۳-۴. اخلاص.....
۳۰۰.....	۳-۵. تهذیب.....
۳۰۴.....	۳-۶. استقامت.....
۳۰۵.....	۳-۷. توکل.....
۳۰۷.....	۳-۸. تفویض.....
۳۰۹.....	۳-۹. ثقه.....
۳۱۳.....	۳-۱۰. تسلیم.....
۳۱۷.....	فصل چهارم: منازل ده گانه اخلاق.....
۳۱۸.....	۴-۱. صبر.....
۳۲۰.....	۴-۲. رضا.....
۳۲۴.....	۴-۳. شکر.....
۳۲۵.....	۴-۴. حیا.....
۳۲۷.....	۴-۵. صدق.....
۳۳۲.....	۴-۶. ایثار.....
۳۳۴.....	۴-۷. خلق.....
۳۳۶.....	۴-۸. تواضع.....
۳۳۸.....	۴-۹. فتوت.....
۳۴۰.....	۴-۱۰. انبساط.....
۳۴۲.....	فصل پنجم: منازل ده گانه اصول.....
۳۴۲.....	۵-۱. قصد.....
۳۴۴.....	۵-۲. عزم.....
۳۴۷.....	۵-۳. اراده.....
۳۵۰.....	۵-۴. ادب.....
۳۵۲.....	۵-۵. یقین.....
۳۵۴.....	۵-۶. انس.....
۳۵۷.....	۵-۷. ذکر.....

۳۵۹	۸-۵. فقر
۳۶۲	۹-۵. غنا
۳۶۳	۱۰-۵. مراد
۳۶۶	فصل ششم: منازل ده گانه وادی ها
۳۶۶	۱-۶. احسان
۳۶۹	۲-۶. علم
۳۷۱	۳-۶. حکمت
۳۷۳	۴-۶. بصیرت
۳۷۵	۵-۶. فراست
۳۷۷	۶-۶. تعظیم
۳۷۹	۷-۶. الهام
۳۸۲	۸-۶. سکینه
۳۸۶	۹-۶. طمأنینه
۳۸۸	۱۰-۶. همت
۳۹۱	فصل هفتم: منازل ده گانه احوال
۳۹۱	۱-۷. محبت
۳۹۸	۲-۷. غیرت
۴۰۲	۳-۷. شوق
۴۰۴	۴-۷. قلق
۴۰۷	۵-۷. عطش
۴۰۹	۶-۷. وجد
۴۱۰	۷-۷. دهش
۴۱۵	۸-۷. هیمنان
۴۱۷	۹-۷. برق
۴۲۰	۱۰-۷. ذوق
۴۲۳	فصل هشتم: منازل ده گانه ولایات

۴۲۴		۱-۸. لحظ
۴۲۷		۲-۸. وقت
۴۳۰		۳-۸. صفا
۴۳۴		۴-۸. سرور
۴۳۶		۵-۸. سر
۴۳۸		۶-۸. نفس
۴۴۱		۷-۸. غربت
۴۴۳		۸-۸. غرق
۴۴۵		۹-۸. غیبت
۴۴۸		۱۰-۸. تمکن
۴۵۱		فصل نهم: منازل ده گانه حقایق
۴۵۱		۱-۹. مکاشفه
۴۵۳		۲-۹. مشاهده
۴۵۵		۳-۹. معاینه
۴۵۶		۴-۹. حیات
۴۵۸		۵-۹. قبض
۴۶۰		۶-۹. بسط
۴۶۴		۷-۹. شکر
۴۶۶		۸-۹. صحو
۴۶۷		۹-۹. اتصال
۴۷۰		۱۰-۹. انفصال
۴۷۳		فصل دهم: منازل ده گانه نهایات
۴۷۳		۱-۱۰. معرفت
۴۷۷		۲-۱۰. فنا
۴۸۰		۳-۱۰. بقا
۴۸۲		۴-۱۰. تحقیق

- ۴۸۶..... ۵-۱۰. تلبیس
- ۴۸۹..... ۶-۱۰. وجود
- ۴۹۳..... ۷-۱۰. تجرید
- ۴۹۵..... ۸-۱۰. تفرید
- ۴۹۹..... ۹-۱۰. جمع
- ۵۰۱..... ۱۰-۱۰. توحید
- ۵۰۵..... منابع و مآخذ

www.ketab.ir

مقدمه

مطلع کلام، به ساحت نورانی قطب عالم امکان و جان جان‌ها و جهان عرضه می‌دارم:

«يَا أَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا رَبُّنَا الْغُرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجَاةٍ فَأَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَا إِنَّ اللَّهَ يَجْزِي الْمُتَصَدِّقِينَ»

تا از برکت الهام ربانی او و نگاه نافذش دست‌یابی برگیرم و پیش‌کش ارادتمندانش کنم.

یک چشم زدن غافل از آن ماه مباشید

شاید که نگاهی کند آگاه نباشید

انسان‌ها همواره با فطرت خداجو و کمال‌طلب خود به‌دنبال رشد و معنویت بوده‌اند، اما تأثیرات منفی روزمرگی‌ها و تلاش در جهت دست‌یابی به آرزوهای زندگی مادی و برطرف کردن حوایج بدنی، باعث توقّف و یا حتی عقب‌گرد بسیاری از انسان‌ها شده و آن‌ها را در تاریکی فرو برده است.

۱. یوسف، آیه ۸۸: «ای عزیز، ما و کسان‌مان بینوا شده‌ایم و کالایی ناچیز آورده‌ایم، پیمانه را تمام ده و به ما ببخشای که خدا بخشش‌گران را پاداش می‌دهد».

ساختار مباحث عرفان نظری در این کتاب

در آموزش «عرفان نظری» در مرحله مقدماتی، آثار ارزشمندی نگاشته و منتشر شده است؛ کتاب مبانی و اصول عرفان نظری، تألیف حجت الاسلام المسلمین آقای یزدان پناه^۱ و نیز کتاب عرفان نظری از آقای دکتر یثربی^۲ از جمله این آثار است. این جانب نیز در بخش اول این اثر، از آن‌ها بهره برده‌ام، اما ساختار و فرایند مباحث این اثر را متفاوت و کاربردی‌تر و به این نحو عرضه کرده‌ام:

۱. کلیات و مبادی عرفان؛ ۲. معرفت‌شناسی عرفانی؛ ۳. وحدت وجود یا هستی‌شناسی عرفانی؛ ۴. تجلیات وجود یا جهان‌شناسی عرفانی؛ ۵. انسان کامل یا ایمان‌شناسی عرفانی.

برای آن‌که علاقه‌مندان این علم را یک دور از مباحث «عرفان نظری» آشنا شوند، سعی شده تا نکته‌های اساسی هر یک از مباحث فوق به صورت مختصر و مفید ارائه گردد؛ هم‌چنین در هر موضوعی دیدگاه‌ها یا صحیح‌تر را مطرح و از بیان اختلافات خودداری کرده‌ام. پیداست که نحوه چینی و ارائه مطالب این اثر، با روال متعارف حوزه‌های علمیه یا دانشگاه‌ها نیز متفاوت است.

مباحث عرفان عملی در این کتاب

در بخش دوم این کتاب، یعنی جستاری در عرفان عملی، ابتدا کلیاتی

۱. سیدیدالله یزدان پناه، مبانی و اصول عرفان نظری (ویراست دوم)، نگارش: سیدعطاء انزلی،

انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ پنجم، قم ۱۳۹۳.

۲. سیدیحیی یثربی، عرفان نظری: تحقیقی در سیر تکاملی و اصول و مسائل تصوف، بوستان کتاب،

چاپ پنجم، قم ۱۳۸۴.

درباره «عرفان عملی» مطرح و سپس چند کتاب مهم را در این خصوص معرفی کرده‌ام. قسمت اصلی این بخش، به شرح کتاب منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری اختصاص دارد که با استفاده از شروح آن، مانند شرح عبدالرزاق قاسانی، تلمسانی،^۱ استاد شیخ الاسلامی^۲ و دکتر شیروانی،^۳ در این دوره تدریس کرده‌ام.

ملاحظات دربارۀ عرفان عملی

کتاب منازل السائرین در عرفان عملی، از قوت بالایی برخوردار است و هنوز هم بعد از گذشت هزار سال، برجسته‌ترین کتاب در «عرفان عملی» است، اما به نظر بنده باید به چهار نکته توجه داشت:

خواجه عبدالله در منازل السائرین، صد منزل را در راه سلوک ذکر کرده که هریک از آن‌ها دارای سه درجه است. به نظر می‌رسد که می‌توان این منازل را کمتر و درواقع، مسیر را کوتاه‌تر کرد. هرگاه بعضی از این منازل - همان‌گونه که در آینده خواهیم دید - قابل ادغام هستند. همچنین بعضی از این منازل، «حال» هستند که بعد از طیّ مراحل، به صورت موهوبی نصیب انسان می‌شوند و نیازی به تلاش جهت دست‌یابی به آن‌ها نیست.

خواجه عبدالله هر منزل را به آیه‌ای از قرآن کریم مستند کرده، اما ترتیب

۱. سلیمان بن علی تلمسانی، منازل السائرین إلى الحق المبين لأبي اسماعيل الهروي، بیدار، قم ۱۴۱۳ ش. ۱۳۷۱/ق.

۲. علی شیخ الاسلامی، راه و رسم منزل‌ها: شرحی بر کتاب منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری، مرکز فرهنگی و انتشاراتی آیه، تهران ۱۳۷۹.

۳. عبدالرزاق کاشانی (قاسانی)، شرح منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری براساس شرح عبدالرزاق کاشانی، نگارش: علی شیروانی، آیت اشراق، قم ۱۳۸۷ ش.

منازل، یعنی تقدّم و تأخّر آن‌ها را به قرآن مستند نکرده است، درحالی‌که می‌توان با استفاده از آیات قرآن، توالی منازل را نیز مستند کرد؛ هرچند ترتیب و توالی منازل تغییر کند.

وی بعضی از منازل را به صورت ذوقی به قرآن مستند کرده است؛ یعنی از آیه‌ای که ذکر کرده، صراحتاً چنان منزلی به دست نمی‌آید، اما خواجه عبدالله توانسته است از آن آیه در جهت منزل موردنظر خود استفاده کند؛ درحالی‌که می‌توان آیاتی را یافت که در بیان منازل، صراحت داشته باشند.

منازل این کتاب به احادیث پیامبر و ائمه معصومین علیهم‌السلام مستند نشده است. درست است که براساس آیه شریفه «إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا»^۱ خداوند دریچه‌هایی از حقیقت را به روی همه کسانی می‌گشاید که با معرفت و خلوص در این راه حرکت کنند و ما نیز می‌توانیم از همه آن افراد استفاده کنیم، اما پیداست که بسنده کردن به این افراد و رهاکردن کسانی که همه مسیر حقیقت و هدایت را یافته‌اند، امری نامعقول است.

بنده در سفرهایی که به نقاط مختلف جهان، از جمله هند، داشته‌ام مکرّر با افرادی مواجه شده‌ام که خواهان معارف عرفانی اهل بیت علیهم‌السلام بوده‌اند. مناجات‌ها و سخنان معصومین علیهم‌السلام مشحون از معارف و نکته‌های ریز و درشت در این زمینه است که می‌تواند سیراب‌کننده همه تشنگان معارف ناب الهی در سرتاسر دنیا باشد. به نظر بنده، هم‌اکنون زمان آن است که دانش‌پژوهان حوزوی و دانشگاهی، بر پایه آیات قرآن و دیدگاه معصومین علیهم‌السلام، آثاری در «عرفان عملی» تألیف کنند. البته این امر، نیازمند کاری اجتهادی و دقیق است.

۱. انفال، آیه ۲۹.

مطالعه این اثر می‌تواند یاری‌کننده همه کسانی باشد که طالب آشنایی با منازل عرفانی و خواهان گام‌نهادن در مسیر قرب به حق تعالی هستند. هم‌چنین می‌تواند راهنما و چشم‌اندازی باشد تا دانشجویان و طلاب علوم دینی علاقه‌مند به این حوزه، وارد میدان شوند و با استفاده از آیات قرآن و روایات معصومین علیهم‌السلام، علاوه بر برطرف کردن نقاط ضعف آثار موجود، مسیری کوتاه‌تر و مطمئن‌تر را در این زمینه ارائه دهند.

کارکردهای مباحث عرفانی

آنچه شایان ذکر است توجه به این مطلب است که آموزش و یادگیری مباحث عرفانی، محکمی و فلسفی دو کارکرد می‌تواند داشته باشد: تخصصی و عمومی.

۱. کارکرد تخصصی

فرد در این حالت، به صورت تخصصی عرفان را می‌آموزد و در این حوزه‌ها به عنوان پژوهشگر به فعالیت می‌پردازد. شخصی که در پی رسیدن به این کارکرد است باید ابتدا بنیة فلسفی خود را تقویت کند؛ به این منظور، مطالعه منابعی مانند: *بدایة الحکمة و نهایة الحکمة* از علامه طباطبائی، *الإشارات و التنبيهات* ابن سینا و *شرح الإشارات* خواجه نصیرالدین طوسی و *الشواهد الربوبیه* ملاصدرا ضروری است.

شخص، بعد از فراگیری مباحث فلسفی باید کتاب‌های عرفانی را در نزد استاد، درس بگیرد؛ ابتدا کتاب *تمهید القواعد* ابن ترکه سپس *شرح الفصوص الحکم* قیصری و بعد از آن کتاب *مصابح الأنس* توصیه می‌شود. بعد از طی این مراحل خود شخص می‌تواند کتاب‌های عرفانی دیگر را مطالعه کند و از

مباحث آن‌ها بهره‌مند شود؛ از جمله کتاب الفتوحات المکیة ابن عربی که دائرة المعارف عرفانی است. سالک در این مرحله، بسته به توانمندی‌هایش، اوج عقلانیت و عظمت کلام معصومین علیهم‌السلام را درک خواهد کرد.

در سال‌های اخیر علاوه بر آثار متعددی که به زبان فارسی نوشته شده آثار عربی هم به فارسی ترجمه شده است. باید دانست که ترجمه‌های این متون غیر از متون تخصصی هستند و بهره لازم را به انسان نمی‌دهند؛ برای مثال، برای فهم کتاب هستی و زمان هایدگر، که اثری کلاسیک در فلسفه غرب است، باید مکتب فلسفی هایدگر شناخته شود و فقط مطالعه ترجمه تحت‌اللفظی آثار او نمی‌تواند به‌طور کامل راه‌گشای فهم دیدگاه وی باشد. آثار سایر بزرگان نیز همین‌گونه است؛ مثلاً ترجمه الأسفار الأربعة و یا ترجمه مصباح الانس صاحب‌الزین به‌اندازه بهره‌چندانی به انسان برساند، زیرا این آثار، منبع کلاسیک درسی هستند و ما برای آن‌ها نیاز به استاد داریم.

۲. کارکرد عمومی

فرد در این حالت، با این معارف و اندیشه‌ها، رویکردی خاص به دست می‌آورد. برای دستیابی به این رویکرد، تسلط بر متون تخصصی لازم نیست، بلکه می‌تواند با مطالعه یا حتی شرکت در جلسات عمومی، در یک دوره چند ماهه، به این رویکرد دست یابد. این رویکرد، حداقل در دو ساحت از زندگی فرد کاربرد دارد: زندگی شخصی و تخصص علمی.

الف) کارکرد در زندگی شخصی

باید دانست که نگاه ما به جهان و انسان بر اساس ذهنیات ماست؛

بنابراین، فردی که معارف عرفان را کسب و ذهنیت عرفانی پیدا می‌کند نگرشش به جهان، انسان و همه موجودات، عارفانه خواهد شد. نگاه و رویکرد عرفانی، برخلاف نگاه و رویکرد مادی و ماتریالیستی به عالم و پیروی از عقلانیت مدرن، در بهبود سبک زندگی فرد و میزان آرامش او بسیار مؤثر است؛ عقلانیت مدرن، عقلانیتی سودانگار است که کسالت را به همراه دارد، اما نگرش عارفانه نشاط‌آور و لذت‌آفرین برای همه انسان‌هاست و این امکان را برای انسان فراهم می‌کند تا برای دستیابی بیشتر به لذت معنوی از امکانات موجود خود به نحو احسن استفاده کند.

ب) کارکرد تخصصی دانش علمی

از آن جا که علوم عرفانی و عقلی نگرش انسان را تغییر می‌دهند، علاوه بر تأثیرگذاری بر سبک زندگی و نیز نوع رفتار انسان به موجودات دیگر، عقلانیت دیگری در انسان به وجود می‌آورند و بر عقلانیت و دانش او نیز مؤثر خواهند بود.

درست است که انسان‌ها در «عقل»^۱ مساوی‌اند، اما در «عقلانیت»^۲ یکسان نیستند. عقلانیت ناظر به پیش‌فرض‌ها و جهانی است که در آن زندگی می‌کنیم؛ یعنی جهان، مدل عقلانیت ما را تغییر می‌دهد؛ از این رو، بعضی به عقلانیت ماتریالیستی، برخی به عقلانیت معنوی، عده‌ای به عقلانیت سودانگار، گروهی به عقلانیت خدمت‌انگار و خلاصه هر انسانی به عقلانیت پیرامونش گرایش پیدا می‌کند؛ بنابراین، «عرفان» بر علم،

1. reason

2. rationality

عقلانیت و تخصص در هریک از حوزه‌های علوم انسانی یا حوزه‌های دیگر، مانند معماری، مهندسی، ادبی، تاریخی، اجتماعی، پزشکی و مانند این‌ها، بسیار مؤثر است. در ادامه به نمونه‌هایی از این تأثیرگذاری اشاره می‌کنم.

تأثیر عرفان اسلامی بر ادبیات فارسی

تأثیرپذیری شاعران بزرگ، مانند حافظ، مولوی، سعدی و نظامی، از مباحث عرفانی بر کسی پوشیده نیست. البته کسانی که تعصبات ناسیونالیستی دارند منشأ همه «عرفان» را از ایران می‌دانند و عرفان غیرایرانی را قبول ندارند؛ مثلاً این گفته را نمی‌پسندند که «شیخ محمود شبستری از ابن عربی تأثیر پذیرفته است»، در حالی که شبستری به صراحت در سعادتمندی که از فصوص و فتوحات استفاده کرده است.

مولوی هم از مکتب ابن عربی بسیار تأثیر پذیرفته و هم عصر قونوی و متأثر از اوست و به یک معنا می‌توان او را شاگرد قونوی دانست. اگر کسی بر «عرفان نظری» تسلط داشته باشد می‌فهمد که مثنوی معنوی در چه جاهایی متأثر از ابن عربی است؛ «وحدت وجود»، «تجلیات وجود»، «اقسام شهود» و «انسان کامل» مباحثی عرفانی هستند که در مثنوی معنوی به آن‌ها پرداخته شده است.

البته مولوی فقط تحت تأثیر ابن عربی نبوده، بلکه از عرفان، ادبیات و سبک خراسانی و سبک عراقی هم بسیار بهره برده است و همین موارد هم نشان‌دهنده تأثیر و تأثر «عرفان» و «ادبیات» بر یکدیگر است.

تأثیر عرفان بر هنر موسیقی

عرفان نه تنها بر محتوا، شعر، آواز، آهنگ و ملودی‌های هفت دستگاه موسیقی سنتی ما، بلکه بر فاصله و بسامد نت‌های موسیقی و چگونگی ضربه‌ها هم تأثیرگذار بوده است. اساساً فرمول فرایند ریاضی موسیقی از «عرفان» تأثیر پذیرفته است. موسیقی از علوم ریاضی است؛ ریاضیات شامل چهار علم بوده است: حساب، هندسه، نجوم (هیئت) و موسیقی؛ بنابراین، همه انواع موسیقی کاملاً از ریاضیات تأثیر می‌پذیرند؛ مثلاً کوک کردن سنتور و تنظیم تارهای سه‌تار و دوتار به محاسبات ریاضی نیاز دارد. پس علاوه بر محتوای موسیقی که اثرپذیری آن از «عرفان» کاملاً مشخص است، ساختار، فرم و شکل موسیقی هم عرفان تأثیر می‌پذیرد. نشان دادن تأثیر «عرفان» بر دستگاه‌هایی مانند «ماهور» و «شور» به عهد اهل فن است، اما اصل این تأثیرگذاری، امر پوشیده‌ای نیست. دربارهٔ پیوند میان «عرفان» و «موسیقی پاپ» هم می‌توان صحبت کرد، زیرا موسیقی پاپ، خلق است، ولی به نظر می‌رسد که پیوندی میان عرفان با دستگاه «راک» و «متال» وجود ندارد.

تأثیر عرفان بر معماری

معمولاً زیر همه گنبد‌ها مربعی قرار دارد که نماد کعبه است. البته این مربع، دارای نکات فنی نیز هست؛ مثلاً ارتفاع این مربع که گنبد بر آن قرار می‌گیرد و پنجره‌های آن برای جذب اکسیژن و دفع دی‌اکسیدکربن مفید است. از سوی دیگر، دایره نماد گذر از کثرت به وحدت است. گنبد همیشه حالت شیب‌دار و هلالی و دایره شکل دارد که همه این‌ها دارای معانی عرفانی است.

تأثیر عرفان بر مباحث طبّی

به طور کلی، هنگامی که از طبّ اسلامی یا طبّ سنتی صحبت می کنیم چند ویژگی مدنظر است:

استفاده از داروهای گیاهی به جای داروهای شیمیایی برای درمان؛ مثلاً الحاقی زکریای رازی، به صورت کامل، به داروهای گیاهی و کارکردهای آن اختصاص دارد.^۱

تکیه بر آموزه های دینی؛ مثلاً درباره نحوه آب خوردن توصیه شده که در روز ایستاده و شب هنگام نشسته آب بنوشید و اگر برخلاف آن عمل کردید و دچار بیماری شدید فقط خودتان را سرزنش کنید.

رویکرد عرفانی و اجتناب از نگرش عرفانی در بیمار در درمان او تأثیر به سزایی دارد. اخیراً اگر سیستم های وارد این حوزه شده اند. از دید آن ها، پرستاری صرفاً برای درمان بیماری جسمی نیست، بلکه باید روح و روان و حالت های بیمار را نیز مورد توجه قرار داد. اساس همین نگاه، تئوری های جدیدی در حوزه پرستاری مطرح شده است؛ بنابراین، مباحث عرفانی در تئوری و مدل پرستاری هم مؤثر است.

کارکردهای مباحث عرفانی در کتاب حاضر

خلاصه این که هدف فرد از مطالعه عرفان و حکمت اسلامی، یا دستیابی به تخصص در این علوم است و یا به دست آوردن رویکردی عرفانی و حکمی است تا با آن رویکرد، در بهبود سبک زندگی یا دانش و

۱. البته باید توجه داشت که آثار منفی گیاهان دارویی کمتر از داروهای شیمیایی نیست و نباید به نسخه هرکسی اعتماد کرد.

حرفه خود بهره‌برداری کند. نگاشته حاضر می‌تواند برای هر دو گروه مفید باشد.

گروه نخست، یعنی جوانان و کسانی که در پی کسب آگاهی از رشته‌های مختلف هستند تا تخصص و مسیر زندگی خود را تعیین کنند می‌توانند به‌وسیله این نگاشته با یک دوره «عرفان نظری» و نیز «عرفان عملی» آشنا شده و علاوه بر استفاده از مباحث آن،^۱ علاقه خود را جهت ورود به این رشته و مسیر بسنجند.

گروه دوم، یعنی علاقه‌مندان به مباحث عرفانی که در رشته‌های دیگر مشغول فعالیت هستند نیز می‌توانند با مطالعه این نگاشته، علاوه بر استفاده از مباحث آن، چارچوب ذهنی خود را جهت هرگونه فعالیت در این باره نظم دهند.

نکته اساسی و قابل ذکر در این بحث اعتماد به خداوند در این مسیر است. درست است که مسیر عرفان، طولانی و دشوار است، اما انسان نباید تحت القائنات شیطان قرار بگیرد و خود را از ورود به عرصه تقرب به خداوند محروم سازد. هر کسی می‌تواند با توجه به شرایط خود، برنامه‌ای دقیق و چندساله در جهت کسب معارف و عمل به آن‌ها داشته باشد و مطمئن باشد که خداوند حامی و مدافع او خواهد بود.

در پایان، از همه عزیزانی که در مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران در امر آماده‌سازی و نشر این اثر تلاش کردند، تشکر می‌کنم: آقای احمد صادقی و نیز خانم نجمه رمضانی، که پیاده‌سازی درس‌ها را عهده‌دار شدند؛

۱. «وحدت وجود» و «انسان کامل» یا به عبارت دیگر، «توحید» و «ولایت» دو مسئله اساسی در عرفان و نیز اصول مذهب و حتی دین است که تأثیرات شگرفی بر همه مراتب وجودی انسان دارند و باید از هر فرصتی برای آگاهی و توجه بیشتر به این مباحث استفاده کرد.

سرکار خانم فرشته کاظم پور، که ویرایش اولیه اثر را انجام دادند؛ و به ویژه برادر محترم، آقای محمد قمی، که به تدوین این اثر پرداختند. هم چنین از همسر گرامی ام، که تدوین نهایی اثر را بازخوانی کردند و نیز مسئولان محترم مؤسسه بوستان کتاب، که در نشر این اثر ما را یاری رساندند، سپاس گزاری می کنم.

«وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین».

عبدالحسین خسروپناه

استاد حوزه علمیه قم و مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

www.ketab.ir